

OSMANLI DEVLETİ'NDE KURAKLIK VE KITLIK
(Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)

DROUGHT AND FAMINE IN OTTOMAN EMPIRE
(Case Of Erzurum Province: 1892–1893 and 1906–1908 Years)

Abdulkadir GÜL*

Özet

Tarihin her döneminde insanlık doğal afet olarak kabul edilen kuraklık ve onun doğal bir sonucu olan kıtlık hadiselerini yaşamıştır. Osmanlı topraklarında da kuraklık ve kıtlık hadiseleri değişik zaman dilimi ve bölgelerde görülmüştür. Yapılan araştırmalar sonucunda muhtelif tarihlerde Erzurum Vilayeti'nde de kuraklık ve kıtlık hadiselerinin meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu afetlerden 1892–1893, 1906–1908 seneleri arasında görülen iki önemli kuraklık vakası incelenmiştir. Bu incelemede devletin bu afetler karşısında aldığı tedbirler ile afetin neticelerinden olan; ölüm ve göç olaylarının yanı sıra fiyatların artışı ve karaborsacılık hadiseleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelime: Kuraklık, Kıtlık, Osmanlı, Erzurum Vilayeti.

Abstract

At every era, humanity faced natural disasters like drought generally followed by famine. Drought and famine was also present inside the Ottoman Empire in various regions and different times. Research shows that drought and famine occurrences were reported around Erzurum province. Among these, two important incidents between the years 1892-1893, and 1906-1908 is the focus of our investigation. This study aims to analyze the precautions taken by the administration and the effects of such disasters such as death, migration, inflation and jobbery.

Keywords: Drought, Famine, Ottoman, Erzurum Province.

I. Araştırmanın Konusu ve Sınırları

Kıtlıklar meteorolojik şartlara bağlı olarak ne zaman nerede ve hangi durumlarda ortaya çıkacağı önceden bilinmediği ve ölümcül neticeler verdiği için aynı zamanda bir afet olarak da değerlendirilir. Kıtlıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar oldukça fazladır ve bu olaylarda çoğu kere bir doğal afettir.¹ Sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıkların da kıtlık hadiselerine yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca eşkıyalık olayları, isyanlar ve harpler gibi siyasal ve sosyal olayların da kıtlık hadiseleriyle yakın ilişkisi vardır.² Bu tür olayların arkasından da kıtlıklar yaşanmaktadır. Bu sebeple kıtlık olayları, bir doğal afetle bağlantılı olarak ortaya çıkmaları durumunda insanların iradesi dışında olduğu için doğal afet olarak kabul edilir. Ancak, siyasal ve sosyal olayların sonucunda ortaya çıkması durumunda insanların iradesi dâhilinde olduğu için bir afettir, ancak doğal değildir.³

Tarihi süreç içerisinde dünya üzerinde çeşitli sebeplerden dolayı kuraklık ve onun tabii bir neticesi olan kıtlık hadiseleri görülmüştür.⁴ Doğal afet olarak adlandırabileceğimiz kuraklık, etkisi altına

* Yrd. Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi. e.posta: abduldirgul25@hotmail.com.

¹ Şahin, Cemalettin, *Türkiye Afetler Coğrafyası*, Ankara 1991, s. 3–6.

² Erler, Yavuz Mehmet, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, c.13, Ankara 2002, s.762–771.

³ Kılıç, Orhan, “Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.718–730. aynı yazar, “Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler (Fırtınalar, Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar ve Yıldırım Düşmesi Olayları)”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (edit. Kemal Çiçek.) Ankara 2001, s.793–820.

⁴ C.Miller, Joseph, “The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa”, *Journal of African History*, 23 (1982),s.17–61; Kershaw, Ian, “The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322”, *Past and Present*, no. 59 (May.1973), s.3–50; Steven, L.Hoch, “Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830–1912”, *Population Studies*, 52 (1998), s.357–368; Gilles, Venstein, “Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdiği Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* (editör. Elizabeth Zachariadou),

aldığı coğrafi alanın boyutuna göre tesiri büyük, orta veya küçük ölçeklerde olmuştur.⁵ Bu afetlerin neticesinde; göç hareketleri, yiyecek fiyatlarının artışı, karaborsacılık, aç kalan insanların hayatta kalabilmek için değişik beslenme yolları araması, salgın hastalıkların zuhuru, açlık veya açlığın sebep olduğu kötü şartlardan dolayı ölüm hadiseleri ortaya çıkmıştır. Kıtliklar, sadece kıtlıklar döneminde kendini hissettirmemekte ve etkisi sadece ortaya çıktığı an ile sınırlı kalmamaktadır. Kıtlikların ortaya çıktığı dönemlerde, toplum sosyo-iktisadi açıdan derinden etkilemiş ve açmış olduğu yaraların sarılması uzun yıllar almıştır.⁶

Dünyanın çeşitli yerlerinde, değişik dönemlerinde kuraklık ve kıtlık hadiseleri ortaya çıkmıştır. Genellikle ülke ekonomilerinin tarıma dayandığı ve insanların büyük bir kısmının toprak ürünlerinden geçim kaynağını temin ettiği⁷ ülkelerde kısa dönemler halinde beliren kuraklığın birkaç yıl arka arkaya görülmesi kötü sonuçlar doğurmakta hatta insanların açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelmesine yol açmaktadır.⁸

Bulunduğu konumu itibariyle Anadolu coğrafyası farklı iklim ve yağış rejimlerine sahiptir. Anadolu'da kurak ya da yarı kurak olan bölgeler; Orta Anadolu, Tuz Gölü çevresi, Balıkesir merkezi ile Ege kıyıları ve Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Ayrıca çevresine göre havza görünümünde olan, ya da deniz etkisinden uzakta dağlarla çevrili alanlar olarak doğuda Malatya, Elazığ, Erzincan ve Erzurum yöreleri de negatif su bilançosu ile yarı kurak iklim bölgesi özellikleri taşımaktadır.⁹ İkel tarım usulleri; vilayet dâhilinde yapılan ziraatın hemen hemen tamamı doğal yağışlara bağlı olarak yapılmaktadır. Sulama sistemlerinin yetersizliği veya bulunmaması, gelişmiş tarım aracı ve üretim tekniklerinin kullanılmaması üretim potansiyelini etkilemiştir.

1. Erzurum Vilayetinde Kuraklık ve Kıtlik

Kıtlik; kelime manası olarak herhangi bir ihtiyaç maddesi veya hizmetin temininde yaşanan güçlüktür. Arşiv belgelerinde kıtlık; “*kaht*”,¹⁰ “*kaht ü galâ*”,¹¹ “*illet-i galâ*”¹² ve “*fıkdân*”¹³ şeklinde daha çok yiyecek maddelerinin piyasa ortamından ve stoklarda az bulunması durumunu ifade etmektedir.

Tarihin her dönemin Osmanlı topraklarında geniş alanları içerisine alan veya dar kapsamlı bir veya birkaç yıl devam eden kuraklık ve kıtlık hadiselerine¹⁴, Erzurum Vilayeti'nde de rastlanmıştır. Bölgede meydana gelmiş olan kıtlık ve sebepleri arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda tablo haline getirilip değerlendirme yoluna gidilmiştir.

İstanbul 2001, s.297-305.

⁵ Ülgener, F. Sabri *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s.45-48.

⁶ 1885 senesinde Osmanlı topraklarının neredeyse tamamında hüküm süren kuraklık ve kıtlık olaylarının etkisi 1886, 1887, 1888, 1889 ve 1890 senelerinde de etkisini hissettirmiştir. Erzurum Vilayetin de görülen 1892 senesi kuraklığının izleri 1893, 1894'de ve 1906 senesi kuraklığının etkisi ise 1907, 1908 ve 1909 senelerinde devam etmiştir.

⁷ Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.

⁸ Tümertekin, Erol, “Türkiye Kurak Bölgelerinde Buğday Yetiştirme Devresi ile Kurak Devre Arasındaki Zaman Münasebeti”, *Türkiye Coğrafya Dergisi*, c.3,13-14, s.107-124.

⁹ Nişancı, Ahmet, “Türkiye'de Kurak (Yâda Nemli) Alanların Dağılışı”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sa.7, (1976), s.235-241.

¹⁰ BA. A.MKT.4/140, 8/142, 24/147; BA. DVN. MHM. 31/6; BA. C.A.S. 33328/786.

¹¹ BA. MKT. 96/1513, 92/1495, 65/1663, 1680/25, 1618/15, 1535/38.

¹² BA. DH. MKT. 29/5, 2014/117, 2013/65.

¹³ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.3; BA. ML. MSF. d. 18344.

¹⁴ Kılıç, Mühimme Defterleri'ni esas alarak yaptığı çalışmada Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kıtlık hadiselerini ve sebeplerini incelemiştir. Bu çalışmaya göre; 1564, 1565, 1566, 1571 1574, 1579, 1580, 1583, 1585, 1592, 1593, 1596, 1577 senelerinde Osmanlı topraklarının muhtelif bölgelerinde kuraklığın sebep olduğu kıtlık hadiseleri görülmüştür. Kılıç, “Kıtlıklar”, s.718-730. Bir kısım araştırmacılar ağaç kütüklerini laboratuvar ortamında inceleyerek 350 yıllık tarihi süreç içerisinde Anadolu'da ki yağış rejimini tespit yoluna gitmişlerdir. Bu çalışmaya göre; 1676, 1679, 1715, 1725, 1746, 1757, 1797, 1815 ve 1887 yıllarının kurak geçtiğini belirlemişlerdir. Akdemir, Ünal, Nesibe Köse, Aliye Aras, H.Nüzhet Dalfes, “Anadolu'nun 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar”, *Türkiye Kuvartirleri Sempozyumu, TORQUA-V, İTÜ. Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü 2-5 Haziran 2005*, s. 129-135. Osmanlıda Kuraklık ve Kıtlik üzerine çalışma yapan Erler'e göre; 1838, 1841, 1845, 1850-51, 1853, 1855, 1859, 1860, 1862, 1864, 1865, 1867, 1871, 1872 ve 1874 senelerinde Osmanlı Devletinin muhtelif topraklarında kuraklıklar olmuştur. Erler Yavuz, Mehmet, *Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kıtlik (1845 ve 1874 Yılları)*, Samsun 1997, (*Basilmamış Doktora Tezi*), s.82-89. Bruce, McGowan, 18. yüzyılda Osmanlı Devletinin büyük bir kısmında doğal afetlerin yaşandığını belirlemektedir. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (editör: Halil İnalçık-Donald Quataert), c.2, 1600-1913, İstanbul 2004, s.774.

Tablo 1: Tarihi Süreç İçerisinde Erzurum Vilayetinde Kıtık Olayları

Tarih	Kıtık Bölgesi	Kıtık Çekilen Madde	Kıtık Sebebi
1753 ¹⁵	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık
1790 ¹⁶	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık ve Pahalılık
1792 ¹⁷	Erzurum, Erzincan	Buğday, Arpa	Kuraklık ve Ulaşım
1813 ¹⁸	Erzurum	Zahire	Ulaşım ve Kış
1839 ¹⁹	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık
1840 ²⁰	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1842 ²¹	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık
1847 ²²	Erzurum, Hasankale, Beyazıt	Zahire	Çekirge İstilasası
1856 ²³	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık
1874 ²⁴	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1882 ²⁵	Erzincan, Refahiye, İliç ve Kemah	Zahire	Kuraklık
1887 ²⁶	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık ve Çekirge İstilasası
1889 ²⁷	Erzurum Vilayeti	Zahire	Çekirge İstilasası
1892–1893 ²⁸	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık
1906–1908 ²⁹	Erzurum Vilayeti	Zahire	Kuraklık

Tabloda da görüldüğü üzere kıtlıkların temel sebebini kuraklık oluşturmakla beraber, çekirge istilasası, kış şartlarına bağlı zahire sevkıyatıyla ilgili problemler ve pahalılık gibi sebepler de rol oynamıştır. Bulunduğu coğrafi konumu itibarıyla Erzurum Vilayeti, Osmanlı topraklarının genelinde görülen kuraklık ve kıtlık olaylarından yalnızca 1887 senesi hariç pek etkilenmemiştir. Vilayette kuraklığın hüküm sürdüğü seneler genellikle bir yıldır. Ancak incelemede de esas alınan 1892–1893 ve 1906–1907 senelerinde ki kuraklık olayları ikişer yıl devam etmiş ardından da kıtlıklar yaşanmıştır. Kıtlıkların temelini zahire eksikliği oluşturmaktadır. Kuraklık ve kıtlık hadiseleri vilayet genelinde görüldüğü gibi bazen de coğrafi sahının genişliği sebebiyle vilayetin farklı sancak, kaza ve nahiyelerde de münferit olarak görülmektedir.³⁰

¹⁵ BA. C.ML. 18999/466.

¹⁶ BA. C.ML. 26884/657.

¹⁷ BA. C.AS. 33328/786.

¹⁸ BA. HAT. 34392-C/722.

¹⁹ BA. C.DH. 15380/308.

²⁰ BA. C.İKTS. 2103/43.

²¹ BA. İ.DH. 3108/63.

²² BA. A.MKT.4/140, 8/142, 24/147; BA. DVN. MHM. 31/6.

²³ BA. A.MKT. UM 37/274.

²⁴ BA. ML. MSF. d. 18344.

²⁵ BA. Y.PRK. AZJ. 8/87.

²⁶ Bu dönem Osmanlı topraklarının neredeyse tamamında kuraklık ve o bağlı olarak kıtlıklar yaşanmış ve Erzurum Vilayeti bu felaketi hafif atlatmıştır. BA. MKT. 96/1513, 92/1495, 65/1663, 1680/25, 1618/15, 1535/38.

²⁷ BA. MKT. 65/1663.

²⁸ 1892 ve 1893 senelerinde meydana gelen bu kuraklık hadisesi yalnızca Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri'nde görülmüştür. BA. DH. MKT. 2005/98, 2013/65, 1219/77, 1306/16; BA. DH. MKT. 192/58; BA. Y.PRK. A. 9/21.vb.

²⁹ Bu kuraklık ve kıtlık hadisesi Erzurum Vilayetiyle sınırlıdır.

³⁰ 1874 senesindeki kuraklık Erzurum Kazasıyla sınırlıdır. BA. ML. MSF. 18344. 1882 senesinde ki kuraklık ise Erzincan, Gercanis, Kemah ve Kuruçay Kazaları ve köylerinde görülmektedir. BA. Y.PRK. AZJ. 8/87.

1.1. Devletin Kıtılıklar Karşısında Aldığı Tedbir ve Yardımlar

Bu çalışmada, Erzurum Vilayeti'nde ilki 1892 senesinde görülüp etkileri 1893,1894 senelerinde devam eden ve ikincisi 1906 senelerinde başlayıp 1907, 1908 ve 1909 senelerinde etkisini sürdüren kuraklık ve neticesinde kıtlığın etkileri incelenmiştir.

Erzurum Vilayeti, kapladığı yüzölçümü ve barındırdığı nüfus itibarıyla Osmanlı vilayetleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Erzurum Vilayeti'nde³¹ tarihi süreç içerisinde bir takım idari değişiklikler olmasına rağmen, incelenen dönem içerisinde coğrafi alan sınırlılığı açısından; Erzurum, Erzincan, Bayburt, Bayezit, Kızılcın (Pülümür), Pasinler, Kemah, Kuruçay (İliç), Gercanis (Refahiye), Kiğı, Narman, Tercan, İspir, Keskim, Tortum ve Hınıs Kazaları ve bunlara bağlı nahiye ve köylerinden oluşmaktadır.³²

1892–1906 yıllarına ait yaşanan kuraklık ve kıtlık olayları, Erzurum Vilayeti'nin her bölgesinde aynı şiddette yaşanmamıştır. Ancak küçük farklılıklar olmasına rağmen her iki kuraklıktan etkilenen bölgeler benzerdir. Özellikle, Erzurum Şehri ve ona bağlı Ova Kasabası ve ova köyleri, Pasinler Kazası'na bağlı köyler, Kemah Boğazı boyunca uzanan vadinin her iki kenarlarındaki köyler, İspir ve köyleri, Beyazıt Kazası özellikle Karaköse, Diyadin, Eleşkirt Nahiyeleri ve bağlı köyleri, Erzincan Şehri ve köyleri, Tercan, Hınıs, Refahiye, Pülümür, Narman, Tercan Kazaları ve bağlı köyler, Bayburt Kazası ve yakınındaki Kelkit ve Şiran havalisinde kuraklık ve kıtlık olayları şiddetli hissedilmiştir. Vilayete bağlı ancak, bu bölgeler kadar kuraklığı şiddetli hissetmeyen bölgelerde bulunmaktadır. Bunların arasında, Karadeniz'in doğu art bölgeleri olarak adlandırılan Keskim ve Tortum Kazaları'nın yanı sıra ve coğrafi konum olarak ta farklı bir bölgede bulunan Kiğı Kazası sayılabilir.

Zahire Yardımı: Devletin, afetler dönemlerinde yaptığı ilk işlerden birisi bölgedeki afetin boyutlarını tespit etmek olmuştur. Hatta bu uygulama bir defa ya mahsus olmayıp senenin belirli dönemlerinde, bilgileri güncellemek için bazen yerel yöneticilerin raporlarına³³ bazen de İstanbul'un gönderdiği üst düzey yetkililerin bölgede yapmış olduğu tahkikatların neticelerine dayanmaktadır.³⁴ Devletin afet bölgesi hakkında bilgi edinmesindeki amacı, afetin boyutlarını tespit etmek ve afetzedelere yerinde ve daha etkin yardım ulaştırmaktır. Bu tahkikatlar neticesinde afet bölgesindeki ihtiyaç sahipleri tespit edilip ve bu kişiler *inan defteri* adı verilen kütüklere kaydedilerek, yapılan yardımlar bu defterlere göre yapılmaktadır.³⁵

Devlet, kıtlık zamanlarında kullanılmak üzere ambarlarda belirli bir miktarda zahire depolanmıştır. Osmanlı yönetimi kıtlık esnasında direk merkezden değil, afetin meydana geldiği bölgede afetzedelere yardım amacıyla tam yetkilerle donatılmış idari yapıları oluşturmuş olması, devletin meseleyle ilgi önceki tecrübelerinin bir sonucu olduğu fikrini vermektedir.³⁶

Bu amaçla, Erzurum Vilayeti'nde hem askeri ve maarif nezareti bünyesinde, hem de belediye ve bankaların bünyesindeki ambarlarda zahire stok edilmiştir. Ambarlarda zahire bulundurulması, kıtlık dönemlerinde veya piyasadaki zahire fiyatlarının kontrol edilmesinde alınmış önemli tedbirlerdendir.³⁷ Ancak birkaç yıl devam eden umumi kıtlıklarda ambarlardaki zahire stokları genellikle yetmemekte idi.

Bu dönemlerde afet bölgesinde ihtiyaç sahiplerine yapılan yardımlar, “ayni” (buğday, arpa, mısır, un ve çiftlik hayvanı) ve bankalar aracılığıyla “nakdi” (para) şeklinde olmuştur. Yapılan ayni yardımların çok büyük bölümünü buğday ve arpa oluşturmaktadır. Yapılan yardımlar kurumsal bir organizasyon olarak, *Jane Komisyonu* vasıtasıyla yapılmıştır.³⁸ Yardımlar; “iane” (karşılıksız), bazen de “tavizen” (faizli bazen de faizsiz) kredi şeklinde de olmuştur. Halka yapılan yardımların önemli bir kısmı Ziraat Bankası Sandık ve Şubeleri'nden, kefalet senetleri karşılığında olmuştur. Halkın bazen yüksek düzeyde kredi ve zahire talebi karşısında isteklerin tamamının karşılanmasında zorluklar yaşanmıştır.³⁹

³¹ Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı (Kuruluş ve Genişleme Devri 1535–1566)*, Ankara 1998.

³² Karpat, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 160, 164, 200, 208, 233.

³³ BA. Y. PRK. HR. 18/48.

³⁴ 1892 senesinde ki afetin boyutlarının tespiti için Maliye Nezareti azalarında İbrahim Efendi bölgede inceleme yapmıştır. BA. Y. PRK. A. 9/21. belge.20.

³⁵ BA. DH. MKT. 1513/96, 1306/16.belge.1; BA. İ. HUS. 22/1311/N–51.

³⁶ İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamançe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004, s.217; İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl başlarında Şark Seferinin İlaş, İkmal ve Lojistik Meselesi, (Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 1997, s.1–4; aynı yazar “Osmanlı Ordularının İlaş ve İkmal: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.151–159.

³⁷ BA. DH. MKT. 2005/98, 2013/65, 1219/77.belge.7, 1306/16.belge.3.

³⁸ Erler, *Kuraklık ve Kıtlık*, s.138.

³⁹ BA. DH. MKT. 2014/117, 2013/65.

Devletin yardımlarının yanı sıra halk tarafından da ihtiyaç sahiplerine yardımlar yapılmış ise de yöredeki bu münferit yardımlar belgelere intikal etmediği için boyutları bilinmemektedir.

Devlet, afet bölgesine zahire tedarikini iki usulle yapmıştır. Birincisi çevre vilayetlerden veya ülkelerden bölgeye zahire sevkidir. Bu tedarik şeklinde; hem nakliye ve hem de ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasında zahire maliyetleri oldukça artırmıştır. Diğer yardım şekli ise; hükümetin bankalara para sevk ederek ve buradan da halka krediler açılarak, halkın ihtiyacı olan zahireyi bizzat tüccardan alması şeklindedir. Bunun yanı sıra; ya devlet tayin ettiği mahalli idareciler vasıtasıyla civar illerdeki mültezimlerden zahire satın alarak kendi denetimleriyle halka zahire dağıtmış ya da piyasadan alınmak üzere bankaların verdiği krediler ile ahali doğrudan zahire alımı yapmıştır.

1892 ve 1906 senelerinde kıtlığın ilk yıllarında vilayet dâhilindeki ambarlardan piyasaya zahire sürülmüştür. Ancak takip eden senelerde kıtlık kendisini daha şiddetli hissettirmeye başlamış ve vilayet dâhilindeki zahire stokları tükenmiştir. Bunun üzerine çevre vilayetler veya Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinden zahire temini yoluna gidilmiştir. Kıtlık dönemlerinde bölgeye, Diyarbakır, İzmit, Sivas, İzmir, Samsun ve Trabzon, İran ve Rusya'dan zahire nakil edilmiştir. Sivas, Diyarbakır, Trabzon, İran ve Rusya'dan kara yoluyla, İzmir, İzmit ve Samsun'a gelen zahire deniz yoluyla Trabzon limanına, buradan da vilayetin muhtelif bölgelerine kara yoluyla sevk edilmiştir.⁴⁰

Bütün bu önlemlere rağmen yardımlarının dağıtılmasında bir takım aksaklıklar meydana gelmiştir. Bu olumsuzluklar arasında; özellikle vilayette yeterli ulaşım ağının bulunmaması, şiddetli kışa bağlı soğuk hava şartları ve yağışlar, zahire dağıtımında idarecilerin adil davranmaması ve vilayet dışından gelen zahire sevkıyatlarının gecikmesi gibi sebepler sayılabilir.⁴¹ Bu gibi sebeplerden zahire yardımını almakta geciken yöre halkı, kuraklık sonucu meydana gelen kıtlığın yol açtığı açlık nedeniyle yaşamını yitirmekte ya da çareyi yeterli gıdanın bulunduğu yörelere doğru göç etmekte bulmaktaydı.⁴²

İşte bu durum içerisinde 1893 senesinde “iane” olarak Efrenc tüccarları vasıtasıyla Trabzon iskelesine 60 bin kile zahire nakil edilmiştir. Zahirenin, Trabzon limanından Bayburt'un Balahor köyüne kadar sevki bölge insanı ve idarecileri tarafından yapılmıştır. Zahirenin buradan Erzurum'a kadar nakli ise Erzurum Kazası'nda ki ahali tarafından yapılmıştır.⁴³

Kuraklık esnasında yapılan yardım sevkıyatları Osmanlı maliyesine yeni külfetler getirmiştir. Askeri birliklerin elinde bulunan nakliye hayvanları yardımların ulaştırılmasında yetersiz kalınca, halkın elinde bulunan yük hayvanlarının kiralanması veya hangi güzergâhtan geçecekse o bölgenin halkı sevkıyatları yapılmıştır. 1893 senesinde Diyarbakır Vilayeti'nden Erzurum Vilayeti'nde dağıtılmak üzere yemeklik ve tohumluk 10 bin kile zahirenin nakline karar verilmiştir. Zahirenin toplanıp ve nakledilmesi için 300 bin kuruş sarf edilmiştir.⁴⁴

Vilayette kıtlıktan dolayı yardıma muhtaç olanlar için yardım miktarı tespit edilmiş, ancak meblağın yüksek olmasından dolayı ilk etapta belirlenen yardımların yarısı yapılabilmştir. 1892 senesinde Erzurum Şehri ve bağlı köylerinde 10 bin kişinin yardıma muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Muhtaç olan bu nüfusa, kişi başına 100 kuruş yardım yapılmasına karar verilmiştir. Toplam 1 milyon kuruş tutan bu yardımın ancak 500 bin kuruşu vilayette teşkil edilmiş olan komisyonlar tarafından karşılanmıştır.⁴⁵

Ahaliye dağıtılacak olan zahirenin genellikle bir bölümü yemeklik diğer bölümü ise tohumluk şekline olmuştur. 1893 senesinde vilayet dâhilinde muhtaçlara dağıtılmak üzere 70 bin kile zahire yardımına karar verilmiştir.⁴⁶ Gönderilecek olan bu zahirenin 15 bin kilesi tohumluk olarak ayrılarak, 55 bin kilesi ise yemeklik olarak dağıtılacaktır.⁴⁷ Ancak bu güne kadar zahirenin 1500 kilesi Erzurum'a ulaşmıştır. Gelen ilk zahire yardımı ise Pasinler Kazası'nda perişan bir durumda olan ahaliye adaletli bir şekilde dağıtılmıştır.⁴⁸ Pasinler'e yapılan zahire yardımı yeterli olmamış bir yıl sonra 40 bin kile zahireye

⁴⁰ BA. Y. PRK. A. 9/21belge.2,4,7.vb, 192/58.belge.2; BA. Cevdet İktisad. 2103; BA. Cevdet Dâhiliye 15380; BA. DH. MKT. 155/127.vb.

⁴¹ Erzurum kıtlık çekenler için gönderilecek zahirenin kış gelmeden sevk edilmesinin elzem olduğu İstanbul'a bildirilmiştir. BA. İ.MMS. 94/3932.belge.8, 9,11; BA. İ.DH. 1051/82512.

⁴² BA. DH. MKT. 192/58.belge 6.; BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.1,3,7.vb.

⁴³ BA. Cevdet İktisad. 2103; BA. Cevdet Dâhiliye 15380.

⁴⁴ BA. Y. PRK. A. 9/21.belge.7.

⁴⁵ BA. DH. MKT. 2054/58.

⁴⁶ BA. Y.PRK. HR. 18/62.

⁴⁷ BA. DH. MKT. 192/58.belge.8.

⁴⁸ BA. Y. PRK. A. 9/21.belge.2, 192/58.

daha ihtiyaç duyulmuştur. Gelen zahire, askeriye'nin ambarlarında muhafaza edilip, şiddetle ihtiyaç duyan ahaliye dağıtılacaktır. Ancak zahire gelene kadar acilen askeri ambarlardan 4 bin kilenin halka dağıtılması kararı alınmıştır. Zahirenin her kilesi yarımşar lira itibariyle 20 bin liraya karşılık gelmektedir.⁴⁹

1893 senesinde Erzurum Şehri'nde çok ihtiyacı olan ahaliye, askeri ambarlardan gelecek zahiren alınmak üzere *iane* olarak 1000 kilenin dağıtılmasına karar verilmiştir.⁵⁰ Aynı yıl Erzurum'a bağlı ova köyleri ahalinin tohumluk zahireye ihtiyaç duydukları için Ziraat Bankası ambarlarından rayiç fiyatla, faizli olarak halka zahire verilmiştir. Ancak ahaliye dağıtılan zahire bedelinin geri tahsili hususunda Ziraat Bankası'nın "*İdare-i Umumiyesinden*" uyarılarda bulunulmuştur.⁵¹ Bazen de yardımlar *dakik* (un) şeklinde olmuştur. Şiddetli ekmek ihtiyacından dolayı, İstanbul'dan Trabzon Vilayeti'ne un satın alınıp Erzurum'a gönderilmek üzere 550 bin kuruş havale edilmiştir.⁵²

Aynı yılın Ekim ayında Erzurum'dan Ticaret ve Nafia Nezaretine çekilen telgrafta; kuraklıktan dolayı her nevi hayvanat ve mahsulâtın yüzde kırk ve ellisinin noksan olduğu ve karantina uygulamasından dolayı mahsulâtın bostan ve tarlalardan toplanmasında zorluk çekildiği ifade edilmiştir.⁵³ Bunun üzerine ahalinin ihtiyacının giderilmesi için Ziraat Bankası tarafından 200 bin kile buğday ve arpa alınarak ihtiyaç sahibi olan fakirlere dağıtılmıştır.⁵⁴

Kasım 1893 senesinde yardım komisyonu vasıtasıyla *inan* defterleri oluşturularak mültezimlerden satın alınan 70 bin kilelik buğday ve arpa Erzurum Şehri halkına dağıtılmıştır.⁵⁵ Mart 1894'te çift hayvanlarını kuraklık şartları nedeniyle kaybeden çiftçiye bedeli sonradan ödemek şartıyla çift hayvanı tedarik edilmiştir. Bu maksatla tüccar Yasin Efendi'den üç yaşından beş yaşına kadar *alâ* cinsinden 200 adet öküz ve 200 adet manda (çamuş) alınmıştır.⁵⁶

1906–1908 senelerinde vilayetin çeşitli kazalarına zahire yardımlarının hemem hemen tamamı "*tavizen*" şeklinde verilmiştir. 1907 senesinde banka sandıklarından 20 bin kuruş nakit para ile yine bankanın ambarlarından 250 bin şinik buğday ve arpa Erzurum ve Erzincan Kazaları'na gönderilmiştir.⁵⁷ Ancak, Erzincan Sancağına bağlı Pülümür Kazası'na bağlı Tizik köyünde muhtaç her hane için 300 kuruş verilmesi kararlaştırılmış, bu oranın yetmeyeceği anlaşıldığından hane başına 500 kuruş olmak üzere toplam 650 bin kuruş kredi verilmiştir.⁵⁸ Aynı tarihlerde Erzincan Mutasarrıflığı'ndan gönderilen telgrafnameye göre Refahiye ahalisine bir haftaya kadar yetiştirilmek üzere toplam 100 bin şinik zahireye gönderileceği bildirilmiştir.⁵⁹

1907 senesinde Pasinler ahalisine yemeklik ve tohumluk için 600 şinik buğday ve 400 şinik arpa yardımı yapılmıştır. Aynı tarihte Tercan Kazası'nda 1000 hane halkına ve Keskim Kazası'na bağlı iki köye zahire yardımında bulunulmuştur.⁶⁰ Kazalardan sürekli yardım talepleri gelmektedir; Bayburt Kazasına yemeklik ve tohumluk zahire için faizle 222711 liraya, Erzincan merkez kazası için 71930 şinik buğday ve 21 bin şinik arpaya şiddetle ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Kığı Kazası'nın hasat sonuna kadar 10 bin şinik buğdaya ihtiyaç olduğu kazadan çekilen telgraftan öğrenilmektedir.⁶¹ Ancak banka ambarlarında 12 bin şinik zahire bulunduğu bildirilmiş, nakit ve zahire ihtiyacının tamamının karşılanamayacağı belirtilmiştir.⁶²

1908 senesinde tohumluk ve yemeklik olmak üzere, Kemah Kazası'nda 15 bin hane halkına 25600 şinik buğday, Kuruçay Kazası halkına 20 bin şinik buğday, Pülümür Kazası halkına 40 bin şinik zahire, Bayezıt Sancağı Eleşkirt Kazası'na 80 bin şinik zahire hem nakdi hem de aynı olarak ihtiyacı olan ahaliye dağıtılmıştır.⁶³

⁴⁹ BA. DH. MKT. 192/58.belge.11.

⁵⁰ BA. İ.HUS. 20/1311/B-34, 21/1311/Ş-88.

⁵¹ BA. DH. MKT. 205/51.

⁵² BA. DH. MKT. 155/127.

⁵³ BA. DH. MKT. 2005/98.

⁵⁴ BA. DH. MKT. 2013/65.

⁵⁵ BA. İ.HUS. 22/1311/N-51.

⁵⁶ BA. DH. MKT. 1513/96 (1886 senesi).

⁵⁷ BA. DH. MKT. 1306/16.belge.1.

⁵⁸ BA. DH. MKT. 1306/16.belge.4

⁵⁹ BA. DH. MKT. 1306/16.belge.6

⁶⁰ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.4.

⁶¹ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.19.

⁶² BA. DH. MKT. 1219/77.belge.6.

⁶³ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.24.

1908 senesinde Pasinler Kazası halkına dağıtılmak üzere tohumluk ve yemeklik bedeli olarak kefalet ile 625950 kuruş kredi verilmiştir.⁶⁴ Aynı tarihte İspir Kazası'nda dağıtılmak üzere 1500 kile buğday ve 300 kile de arpa yardımı yapılmıştır.⁶⁵ Tortum Kazası ahalisinden 201 hane halkına 35080 kuruş kredi verilmiştir.⁶⁶ Erzincan Kazası'na bağlı Til ve Zekkih köyleri ahalisine tohumluk ve yemeklik için yardımda bulunulmuştur.⁶⁷ Bayburt Kazası ve köylerindeki ahaliye 31400 kile zahireye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu zahirenin bedeli 10 bin lira olup, Bayburt'ta ki banka şubesi yalnızca bu bedelin 1000 lirasını karşılayabilmiştir.⁶⁸ Ayrıca Narman Kazası'na bağlı Üğimi köyünde 35 haneye 7150 kuruş, Kefami köyünde 44 haneye 6550 kuruş, Reşim köyü ahalisine 8650 kuruş, Tepiker köyü ahalisine 7500 kuruş, Süleymanlı köyü 6000 kuruş zahire alınmak şartıyla kredi verilmiştir. Ayrıca kazaya bağlı Geçerek, Çanak ve Surya köylerine de yardımlarda bulunulmuştur.⁶⁹

Devlet kıtlık esnasında buğday ve arpa tohumların ıslahı hususunda da bir takım önlemlerde alınıyor. 1893 senesinde İzmir'den Erzurum Vilayeti'ne *askerî şahane*ye ait ambarlarda depolanmak amacıyla zahire alınmıştır. Gelen zahirenin çok temiz ve nefis olduğu, ambarlardaki zahirenin muhafaza edilip, bu gelen zahirenin çiftçilere tohumluk olarak dağıtılması kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Kıtlık esnasında, halk durumlarının perişan olduğunu ileri sürerek yardımların *tavizen* olarak değil de, *iane* olarak dağıtılmasını talep etmiştir. Örneğin; 1893'de Kuruçay Kazası'na 20 bin kile zahire gönderilmiştir. Gelen zahirenin halka dağıtılmasında kefalet senetleri istenmiş, ancak halk bu yardımların karşılıksız yapılmasını talep etmiştir.⁷¹

Bölgede zuhur eden kıtlık yalnızca ahaliyi değil askeri birlikleri de oldukça sıkıntıya sokmuştur. Bayezıt Sancağı'nda sınırda görev yapan sınır kumandanlığına bağlı askerler arasında kıtlık baş göstermiştir.⁷² Askeriyenin tayinatını karşılamak için Amasya ve Samsun'dan alınan ön görülen 300 bin şinik buğdayın 200 bini ve 100 bin şinik arpanın tamamı vilayet dâhilindeki askeri birliklere dağıtılmıştır.⁷³

Diğer Yardım ve Tedbirler: Kıtlık dönemlerinde devlet tarafından yapılan zahire yardımlarının yanı sıra başka tedbirlerinde alındığı görülmektedir. Bu tedbirler arasında; Kıtlık ve yokluk içerisinde bulunan bir kısım bölge insanı için istihdam tedbirleri alınmıştır. Bu maksatla, Nafia Nezaretince yol inşasında birçok mağdur ailenin fertleri çalıştırılarak maiyetlerinin temin edilmesi yoluna gidilmiştir.⁷⁴ Silâh altına alınarak sevki kararlaştırılan redif askerlerinin perişan olmaması için kıtlık ve kuraklık geçinceye kadar evlerinde kalmalarına müsaade edilmiştir.⁷⁵ Afet dönemlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de aksamalar görülmüş, bunun üzerine vilayet dâhilinde mağdur olan talebelerin eğitimlerinin devamı için geçici olarak başka vilayetlere gönderilmişlerdir.⁷⁶ Ziraat Bankası'ndan kredi kullanan ahalinin borçları geniş zaman dilimine yayılarak tahsil yoluna gidilmiştir.⁷⁷ Kıtlık musibetine uğrayan ahalinin ihtiyaçlarını hafifletmek için bastırılan piyango biletlerinin vilayet ve mutasarrıflıklara dağıtılıp satılmasıyla hâsıl olacak "*iane*" akçesinin vilayetlerdeki komisyonlar vasıtasıyla muhtaçlara tevzi ve taksimi yapılmıştır.⁷⁸ Kuraklık, kıtlık ve pahalılık dolayısıyla Müslim ve Gayr-i Müslim ahalinin vergi oranları düşürülmüş ve borçları ötelenmiştir.⁷⁹ Bu dönemlerde yağmur duasına çıkılmış ve Ankara'dan bölge görülen çekirge istilasına karşı Sığırcık Suyu getirilip dua edilmiştir.⁸⁰

Devletin yardım ve önlemlerin yanı sıra özellikle dar ölçekli kıtlıklarda bölge insanların sosyal dayanışması üst noktalara çıkmaktadır. 1847 senesindeki Erzurum bölgesinde yaşanan çekirge istilası

⁶⁴ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.11

⁶⁵ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.2.

⁶⁶ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.9.

⁶⁷ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.16.

⁶⁸ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.5.

⁶⁹ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.10,16, 19, 20, 22, 24, 27.

⁷⁰ BA. Y.PRK. ASK. 97/50, 94/50.

⁷¹ BA. DH. MKT. 192/58.belge.2,8,11,13vb.

⁷² BA. İ.HUS. 20/1311/B-67.

⁷³ BA. DH. MKT. 155/127.

⁷⁴ 1908 senesindeki kıtlık esnasında vilayet dâhilindeki ahalinin bir kısmı yol inşasında istihdam edilmiştir. BA. DH. MKT. 54/2700.

⁷⁵ BA. DH. MKT. 1428/55 (1886).

⁷⁶ Erzurum'da "*mekteb-i i'dâdi*", "*mekteb-i rüştiye*"de yatılı okuyan talebeler yiyeceklerle ilgili olarak ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Bu talebeler iki yıl süre ile başka bir vilayette eğitimlerini devam ettirmeleri kararı alınmıştır. BA. MF. MKT. 222/27.

⁷⁷ BA. İ.DH. 1051/82512.vb.

⁷⁸ BA. MV. 22/80 (1886).

⁷⁹ 1753 senesinde vilayetindeki kuraklıktan dolayı vergi indirimine gidilmiştir. BA. C.ML. 1899/466.

⁸⁰ "1886 senesinde Erzurum Vilayeti'nde çekirgenin kaldırılması için Ankara'dan Sığırcık Suyu götürülerek dua edilmesi için Sığırcık Suyu Şeyhi Hüseyin'den yardım alınmıştır." BA. DH. MKT. 65/1663.

sonucunda yaşanan kıtlık dönemlerinde halk çareyi akraba ve komşularının yanına gitmekte bulmuştu. Felaketten daha az etkilenen aileler muzdarip olan aileleri yanlarına almışlar ve felaketin olumsuzluklarını en aza indirmeye çalışmışlardır. Bu arada Erzurum valisi vakit geçirmeksizin ihtiyaç sahiplerini tespit ettirerek gerekli gıda yardımının yapılması sağlamıştır.⁸¹

2. Kıtlığın Neticeleri

2.1.1. Göçler

Bir bölgede özellikle doğal afetlerden dolayı kıtlık ortaya çıktığında ve bu olaylar birkaç yıl üst üste devam etmesi durumunda, o bölge insanların bölgeyi terk ederek bir başka tarafa göçmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. XIX. yüzyıl dünyasında açlık sebebiyle işsiz güçsüz ve herhangi bir mesleği olmayan insanların yerlerini terk ederek başka yerlere gidip yeniden düzen kurmaları oldukça zordur.⁸² Yapılmaya çalışılan bütün yardımlara rağmen XIX. yüzyılda Erzurum Vilayeti'nde meydana gelen kuraklık, kıtlık ve neticesindeki göç olayları yaşanmıştır. Yokluk önce köyleri, ardından şehirleri etkilemiştir. Köylerdeki halk bu dönemlerde öncelikle vilayet dâhilinde diğer kasaba ve şehirlerle, ardından ise yakın vilayetlere göç etmişlerdir. Devlet genellikle göç hadiselerini desteklememiştir. Çünkü göç eden halk gittikleri yerlerdeki sınırlı gıda ortamını tüketerek açlığın yayılma alanlarını genişletebilecekleri gibi, bölgeler arası salgın hastalıkların yayılması, güvenliğin zedelenmesi, göç veren bölgenin nüfusunun azalması, buna bağlı olarak kıtlık döneminden sonra tarım potansiyelinin düşmesi ve toplanacak vergi miktarının azalması gibi birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir.

Kuraklık ve akabinde oluşan kıtlık ortamı bölge insanı arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Bu durum ülke içinde ve ülke dışındaki birçok yayın organının dikkati çekmiş, bölgede olan hadiseleri haber olarak manşetlerine taşımışlardır. Özellikle, İstanbul'da yayın yapan *Tanin Gazetesi*⁸³ İngiliz ve Avrupa'nın muhtelif basınında⁸⁴ vilayet dâhilinde umumi bir heyecanın olduğu ve göç hadiselerinin meydana geldiğine dair abartılı haberler çıkmıştır. Bunun üzerine hükümet tarafından vilayete gönderilen telgraflarda durumun araştırılması istenmiştir. Mahalli idarecilerin hükümete gönderdiği raporlarda, vilayet dâhilinde ki şehirler ve köylerde yapılan tahkikat neticesinde huzursuzluğun kuraklık ve kıtlıktan meydana geldiğini ifade etmişlerdir.⁸⁵

1892 senesinde başlayan kuraklık 1893 senesinde de devam etmiştir. İki yıl ard arda meydana eden bu afet karşısında halk 1893 senesinin Temmuz ayı ortalarından itibaren ahalinin bir kısmı yurtlarını terk ederek vilayet dâhilinde veya yakın vilayetlere göçmek mecburiyetinde kalmışlardır. Belgelerde vilayet dâhilinde göçlerin nerelere doğru olduğu belirtilmemiştir. Vilayet dışına yönelen göçlerin büyük kısmı çevre vilayetlere olduğu görülmektedir. Bu vilayetler arasında; Sivas, Tokat, Ankara, Yozgat, Çorum, Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Malatya⁸⁶ ve Diyarbakır bulunmaktadır. Gayr-i Müslim ahalî ise ismi belirtilen bu vilayetlerin haricinde Rusya ve Amerika'ya da göç etmişlerdir.⁸⁷ 1906–1908 senelerinde ise başka bölgelere göç hareketleri münferit olup, 1893 senesindeki göçlerle kıyaslanamayacak kadar azdır.

Vilayet dışına giden göçlerde dikkati çeken husus vilayetin farklı bölgelerindeki ahalinin kendilerine mesafe olarak yakın olan bölgeleri tercih etmesidir. Hınıs ve Bayezit sakinleri, Diyarbakır⁸⁸, Tercan, Erzincan, Bayburt ve Kelkit ahalisi genellikle başta Trabzon olmak üzere Karadeniz sahilleri,

⁸¹ BA. A.DVN. MHM. 6/31.

⁸² Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde göç hadiseleri ve yaşananlar hakkında geniş bilgi için bkz. Kaya, Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri, Vilâyât-ı Şarkiye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915–1923)*, Ankara 2007, s. 81–101.

⁸³ “Mayıs 1893 senesinde Erzurum Vilayeti'nde Müslümanlar ve Ermeniler arasında kıtlıktan dolayı heyecan olduğuna ve ahalinin Yozgat, Tokat ve Ankara Vilayetlerine hicret ettiklerine dair *Tanin Gazetesi*'nde haberler çıktığı ve bu haberlerin doğru olup olmadığı sorulmaktadır.” BA. DH. MKT. 196/23; BA. Y.MTV. 188/121.

⁸⁴ “Haziran 1893 senesinde İstanbul'dan Erzurum, Van ve Bitlis'e gelen gayet gizli bir yazıyla vilayetlerdeki durum sorulmuştur. Kıtlığın hangi derecede olduğu, Avrupa basınında çıkan haberlerin doğru olup olmadığı, göçler var ise miktarları ve hangi yöne olduğuna dair bir an evvel rapor edilmesi istenmektedir.” BA. Y.PRK. A. 9/21. belge.5.

⁸⁵ BA. Y.PRK. EŞA. 49/103.

⁸⁶ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.16.

⁸⁷ “Erzurum, Van, Bitlis ve Gümüşhane'de kuraklık olması nedeniyle ahalinin bir kısmının Ankara, Tokat, Yozgat, Trabzon'a ve bir kısmının da Amerika'ya göç ettikleri” anlaşılmaktadır. BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.14. (1893senesi).

⁸⁸ “Temmuz 1893 senesinde İstanbul'dan Diyarbakır'a çekilen telgrafta Beyazıt ve Hınıs Sancakları ve mühlakından Diyarbakır Vilayeti'ne kıtlıktan dolayı kaç kişinin hicret ettiği ve bunların iş ve maiyet durumlarının temin edilmesi istenmektedir.” BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.8.

Erzurum, Pasinler, Erzincan, Kemah ve Refahiye ahalisi genellikle Sivas, Tokat⁸⁹, Ankara,⁹⁰ Yozgat⁹¹ ve Çorum⁹² vilayetlerine göç etmişlerdir. Kemah, İliç, Keskim, Pülümür ve Kemaliye ahalisi ise Malatya taraflarına, Narman, Tortum ve İspir ahalisi Rize ve Batum bölgelerine göç ettikleri anlaşılmaktadır. Erzurum Vilayeti'nden kıtlık sebebiyle göç eden ahalinin yoğun olarak sığındığı vilayetler Sivas, Trabzon ve Tokat olmuştur.

Bu göçler esnasında insanların bir kısmı salgın hastalık, gıdasızlık ve diğer olumsuz şartlardan dolayı gideceği yere varmadan ölmüştür. Göçmenler arasında sağlıklı olan kişilerin yanı sıra, kadın, çocuk, ihtiyar, sakat gibi aciz ve korumasız olanların bazıları uzun yolculukların zorluklarına yenik düşmüşlerdir. Göç ettikleri vilayetlerde bir mesleği olan kişiler iş gücü sahibi olup hayatlarını idame noktasında kısmen başarılı olurken, vasıfsız olanlar ise sokak aralarında perişan bir vaziyette ya yakalandıkları hastalıklar ve doğal şartlar ya da açlığın pençesinde perişan olmuşlardır.

Devlet tarafından afetler belirli bir plan içerisinde yönetildiğini merkezin vilayetlerle yapılan yazışmalardan anlamaktayız.⁹³ Devletin afet yönetimini o günün şartlarına iyi yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kıtlık esnasında devlet yalnızca Erzurum Vilayeti'ne yardımlarda bulunmamış, göç edilen bölgelere de yardımlar yapılmıştır. Ayrıca göçmenler vasıtasıyla salgın hastalıkların başka bölgelere yayılması, kıtlığın başka bölgeleri etkisi altına alması, güvenlik ve iskân meseleleri gibi birçok hususu devlet, teşkilatları vasıtasıyla sevk ve idare etmeye çalışmıştır.

Göçmenler vardıkları vilayetlerde, bir köy, bir kasaba veya bir şehirde toplanmalarına izin verilmemiştir. Göçmenler orantılı bir şekilde köy, kasaba ve şehirlere taksim edilmiş ve bölgede çıkabilecek kıtlık ve asayişsizliğe ait olumsuzlukların önü alınmak istenmiştir. Çünkü o dönemin üretim tarzı ve zirai potansiyeli bir vilayetin, dışardan gelebilecek büyük nüfus yoğunluğu birkaç aydan fazla idame etmesi mümkün olmamıştır. Bu durum o bölge yöneticilerinin raporlarında ki ifadeler anlamaktayız.⁹⁴

Kıtlık esnasında göçmenlerin vardıkları yerlerdeki durumlarını dramatik şekilde tasvir eden kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin; 1842 senesinde bölgeden İran ve Rusya topraklarına göç eden muhacirlerin bir kısmı bu yolculuklar esnasında yaşamlarını yitirmişler ve kıtlık sona erdikten sonra ise halkın çok büyük bir kısmı eski yerleşim yerlerine geri dönmüşlerdir.⁹⁵

1893 senesinde Erzurum, Bayburt ve Erzincan Kazaları'ndan, Sivas havalisine birkaç bin nüfus göç etmiştir. Bu göçmenler arasında bulunan; çocuk, sakat, hasta, ihtiyar ve kadınların pek çoğu Sivas şehrinde sokak aralarında perişan bir vaziyette kalmışlardır. Sivas halkı kendi işlerini bu insanlarla bölüşmüşler ve gelen göçmenler üçer beşer nüfus halinde kaza ve köylere dağıtılmışlardır. Ancak bu göçmen nüfusa yenileri de eklendiğinden, bunlara yetebilecek birkaç aylık erzaklarının kaldığı bölge yöneticileri tarafından beyan edilmiştir.⁹⁶

1893 senesinde ki göç dalgasının yöneldiği diğer bir bölge ise Trabzon Vilayeti'di. Trabzon'dan İstanbul'a yazılan raporlarda; geçen sene kuraklık nedeniyle Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Bayburt, Tercan Kazaları ahalisi den bir kısmı, maiyetlerini temin için aileleriyle beraber Trabzon ve sahil boyundaki yerleşim bölgelerine sığınmışlardır. Sağlıklı olan kişiler rençper ve hamallık işleriyle uğraşıp geçimlerini temin etmektedirler.⁹⁷ Yurtlarından kopup gelen birçok aile Kelkit ve Kop Ovası'nda zaruret içinde bulduklarından bazıları ölmüştür. Böyle giderse telefatın artacağı, bölgede otuz bin civarında göçmen olduğu belirtilmiştir. Göçmenler başta Trabzon Şehri ve köylere dağılmış ve gelenler göçmenler kayıt

⁸⁹ "Mayıs 1893 senesinde Sivas Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen haberlerde Erzurum ahalisi arasında kuraklık ve kıtlıktan dolayı bir heyecan olduğu ve Erzurum ve Erzincan'da Tokat taraflarına gelen mülteciler hakkında ne yapılması gerektiği sorulmaktadır." BA. DH. MKT. 196/23.belge.3

⁹⁰ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.4.

⁹¹ "Mayıs 1893 senesinde Ankara Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine çekilen telgrafta Yozgat Mutasarrıflığı'ndan gelen haberlere göre Erzurum ve Erzincan cihetlerinden kuraklıktan dolayı Müslim ve Ermeni nüfusun Yozgat ve mülhâkına sığındıkları" beyan edilmiştir. BA. DH. MKT. 196/23.belge.5.

⁹² "Erzurum Vilayeti'nde kıtlık olduğundan dolayı, Yozgat ve Çorum havalisine birçok göç gelmektedir. Gelen göçmenler kazalar dâhilinde muhtelif köylere taksim edildikleri ancak mezkûr vilayetten göçlerin devam ettiği, kar yağışının başladığı ve göçmenlerin perişan oldukları" bildirilmiştir. BA. DH. MKT. 155/127.belge.5.

⁹³ Devletin bir doğal afeti nasıl yönettiği ve halk ile olan iletişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Erler, Yavuz Mehmet, "Meşrutiyet İdaresi Altında, Erzurum Sel Baskını, 1910", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal Of International Social Research Volume 1/2* Winter 2008, s. 114-140.

⁹⁴ BA. DH. MKT. 192/58.belge.11

⁹⁵ BA. İ.DH. 63/3108.

⁹⁶ BA. DH. MKT. 192/58.belge.3.

⁹⁷ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.2.

altına alınmış ise de bu oranın hızlı bir şekilde yükseldiği ifade edilmiştir. Vilayete ulaşan çaresiz aileler arasında ölümler başlamıştır. Tabiplerin ifadesine göre göçmenlerde birçok hastalığın bulunduğu ve hastalıkların şehre sirayet edilmesinden endişe edilmiştir. Trabzon ve çevresine ulaşan göçmenler ile Kelkit, Kop Ovaları'nda bekleyenler ve yollarda bulunan ahaliye günlük bir ekme verilmesinin zaruri olduğu, bu meblağın ise 100 bin kuruş civarında tuttuğu belirtilmiştir.⁹⁸

Bu dönem de bir takım göç hareketlerinin ise sadece kuraklık ve kıtlıktan olmadığı da anlaşılmaktadır. 1893 senesi Eylül ayında Pasinler, Narman ve Tortum Kazaları'nda dört yüz civarında hane ahali Sivas, Tokat ve Malatya taraflarına göç etmiştir. Bu göç hadiseleri yalnızca kıtlıktan olmayıp, göç eden ahaliye komşu olan ekrad taifelerinin bölge insanı üzerindeki baskılarından da kaynaklanmıştır.⁹⁹ Ayrıca, Tortum, Keskim ve İspir Kazaları ahailerinin bir kısmı mevsimlik iş bulmak ve ticaret yapmak için, her sene güz ayında Rize ve Batum taraflarına mevsimlik göç etmektedirler. Ancak bu sene kıtlıktan dolayı miktarları daha da çok olmuştur.¹⁰⁰

Devlet kıtlık dolayısıyla başka bölgelere göç eden ve işsiz kalan insanların istihdamı noktasında etkili olmaktadır. 1893 senesinde İstanbul'dan Erzurum valiliğine gelen telgrafta Müslümanlar ve Ermeniler arasında kuraklık ve kıtlıktan dolayı heyecanın devam edip etmediği sorulduktan sonra, vilayetten gelen muhacirler hakkında şu bilgiler beyan edilmiştir; Erzurum Vilayeti dâhilinden göçer yoğunlukla Tokat, Yozgat ve Ankara'ya doğru olduğu, Erzincan'dan gelen göçmenlerin bir kısmının Ankara şimendiferinde amele olarak çalışmaya başladığı ve şimdilerde ise Erzurum'dan Yozgat'a İslam ve daha ziyade Ermeni geldiği ve bu ehl-i İslam'dan bir kısmının Bursa'ya gitmek üzere olduğu belirtilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca, Tercan Kazası'ndan iki hanenin Boğazlıyan Kazası'na, Kuruçay Kazası'ndan Bayram adlı kişinin 15–20 kişilik bir grupla ve Erzurum'a bağlı Ilıca nahiyesinden *Şeyh Bazanlı* aşiretinden bir grubun da Sungurlu Kazasına göç ettiği ve bu göçmenlerin muhtelif işlerde çalıştıkları belirtilmiştir.¹⁰²

Bu göçler zaman içerisinde varılan bölgenin demografik yapısını etkilemiş olmalıdır. Kıtlık olaylarından sonra, göçmenlerin geldiklere yerlere yeniden iskânı için devlet gayret sarf etmiştir. Ancak geri dönen nüfusun göçen nüfustan oranın oldukça düşük olduğunu söylenebilir. Özellikle göçer nedeniyle bölgenin demografik yapısında önemli değişikliklerin olduğu söylenemez. Çünkü Erzurum Vilayeti'nde nüfus oranında XIX. yüzyıl boyunca önemli bir değişiklik görülmemektedir. Vilayet; 1886'da 588000¹⁰³, 1899'da 687322¹⁰⁴ ve 1914'de ise 673297 kişilik nüfusu barındırmaktadır.¹⁰⁵ Doğal afetler neticesinde vilayetten başka bölgelere göç hadiseleri kesin olmakta beraber, ancak bu yüzyıl içerisinde afet dönemler hariç, başka bölgelerden Erzurum Vilayeti'ne göç hadiseleri olmuş mudur? Eğer göç hadiseleri olmuş ise vilayetin demografik yapısını hangi ölçüde değiştirmiştir gibi soruların cevapları araştırılmalıdır.

2.1.2. Ölüm Hadiseleri

Kuraklığın yol açtığı kıtlık ortamında aç kalan ve sıhhsiz bir şekilde beslenen insanoğlu ve diğer canlılar zayıf düşmüş¹⁰⁶ ve bu nedenlerde bir takım hastalıklara yakalanarak yaşamlarını yitirmişlerdir. Açlığın savunma metabolizmasını tahrip ederek hastalıklara karşı dirençsiz hale getirdiği insanlar, gerek temizliğe riayet edemedikleri için, gerekse kuraklık nedeniyle hızlı üreyen bakteri ortamı

⁹⁸ "Trabzon Sancağı ve havalisine perişan bir vaziyette 30 bin insanın sığındığı bunların 7 bin kişisine devlet tarafından iaae dağıtıldığı, diğerlerine ise bölge insanının yardımları olduğu belirtilmiştir. Bu göçmenlerden eli iş tutanlar iş bulup çalışmakta, diğerleri ise köy kenarları ve ormanlık arazilerine siperlenip sığınmaktadırlar. Ancak kışın şiddeti karşısında kolera ve humma hastalıkları ve soğuktan bu gruplar arasında ölümler olmaktadır. Her köye üçer beşer kişilik gruplar halinde göçmenler dağıtılarak iskân edilmişlerdir." BA. DH. MKT. 155/27.belge.4; BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.9.

⁹⁹ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.17.

¹⁰⁰ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.8.

¹⁰¹ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.13.

¹⁰² BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.3.

¹⁰³ BA. DH. MKT.1525/16, 1436/100.

¹⁰⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914)*, s.245.

¹⁰⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914)*, s. 208.

¹⁰⁶ XIX. yüzyılda vilayet dâhilinde çiftlik hayvanları arasında "karasığır vebası" oldukça yaygın olduğu ve bu hayvanların bedelleri sahiplerine ödenmek şartıyla itlaf edildikleri anlaşılmaktadır. BA. DH. MKT. 1874/115, 1809/11, 1882/18, 1803.

içerisinde salgın hastalıklara tutulmuşlar¹⁰⁷, ya da düzensiz beslenmenin yol açtığı sindirim sisteminde meydana gelen bozukluklar nedeniyle hastalanıp vefat etmişlerdir.

Kuraklık ve bunun doğal bir sonucu olan kıtlık dönemlerinde ölüm hadiseleri vuku bulmuştur. Belgelerin bir kısmında ölümlerden bahsedilmiş ancak miktarı verilmemiş, bir kısım belgelerde ise ölümlerin miktarı belirtilmiştir. Netice itibarıyla kıtlığa bağlı olarak bu dönemlerde vilayette ölüm hadiselerinin olduğu kesindir. Ölüm hadiselerine, Bayezit, Erzincan, Hınıs Sancaklarına bağlı nahiye ve köylerde rastlanmıştır.

Kıtlık dönemlerinde ölüm hadiseleri; 1. Kıtlığın hüküm sürdüğü bölgelerde, 2. Göçler esnasında, 3. Göçmenlerin hicret ettikleri bölgelerde ki kötü yaşam şartları ve muhtelif sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir.

Kıtlık döneminde açlıktan ve hastalıklardan ölüm hadiseleri meydana gelmiştir. Aralık 1893 senesinde Bayezit Sancağına bağlı köylerde birçok insanın açlıktan hayvan leşlerine müracaat ettiği ve açlıktan ölümlerin vuku bulunduğu belgelere yansımıştır.¹⁰⁸ Eylül 1908 senesinde Erzurum'dan İstanbul'a çekilen telgrafta vilayet dâhilinde kıtlıktan dolayı bazı ölüm hadiselerinin vuku bulunduğu ahalinin büyük bir kısmının ise açlık tehlikesiyle baş başa kaldığı ve acilen yardım yapılması gerektiği beyan edilmiştir.¹⁰⁹ Eylül 1908 senesinde Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay ve Pülümür Kazaları'nda hasat zamanının yeni geçmiş olmasına rağmen açlığın görüldüğü ve bu sebepten dolayı Erzincan Sancağına bağlı bu yerlerde otuz iki kişinin açlık yüzünden öldüğü, acilen kaza ve köylere yardım yapılması belirtilmiştir.¹¹⁰ Kasım 1908 senesinde açlık ve kolera illetinden dolayı Kemah'a bağlı Pağnik ve Pekerç köylerinde birçok insan ölmüştür.¹¹¹ Kasım 1908 senesinde Hınıs Sancağı merkezinde köylerinde kıtlıktan yedi kişinin öldüğü ve bazılarının ise açlıktan hayvan leşleri yedikleri ifade edilmiştir.¹¹²

Birçok göçmen çetin yol şartlarından dolayı daha gitmek istedikleri yerlere varamadan yollarda ölmüşlerdir. Ocak 1893 senesinde Sivas Vilayeti'ne göç etmek isteyenler insanlar arasında yolculuk esnasında soğuk hava şartları ve kolera hastalığı, alıcaktan ölümlerin olduğunu ve acilen gerekli tedbirlerin alınması gerektiği hususunu Sivas askeri tıbbiye raporlarından öğrenmekteyiz.¹¹³

Göçmenlerin bir kısmı vardıkları vilayetlerde yetersiz beslenme, muhtelif hastalıklar ve zorlu tabiat şartlarından dolayı ölüm vakaları görülmüştür. 1893 senesinde Trabzon'a göç edenler arasında soğuk hava şartları, humma ve koleradan dolayı ölümler olmuştur.¹¹⁴ Benzer durumun Aralık 1893 de Yozgat Vilayeti'ne gelmiş olan göçmenler arasında da meydana geldiğini Yozgat Mutasarrıflığı'nda Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporlardan anlamaktayız.¹¹⁵

2.1.3. Fiyatların Yükselmesi ve Muhtekirlik (Karaborsacılık)

Bütün toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da haksız kazanç sağlamak isteyen bazı kişilerin piyasadaki yiyecek maddelerini yüksek fiyat vererek toplayıp, bunları daha sonra çok yüksek fiyata satmak üzere depoladıkları görülmektedir. İşte piyasadaki çok fazla yiyecek maddesinin bu yolla çekilmesi arzın talepten az olmasına sebep olmuş ve bunun bir neticesi olarak ta kıtlık olayları yaşanmıştır.¹¹⁶

Kıtlık ortamının neden olduğu gıda maddelerine duyulan ihtiyaç ve akabinde baş gösteren arz talep dengesinin bozulması, fiyatların yükselmesine sebebiyet vermiştir. Kıtlık sahasında bulunan insanların açlık endişesiyle zahireyi depolama teşebbüsleri, tüccarların kar amacıyla ellerindeki zahireyi

¹⁰⁷ XIX. yüzyılda vilayet dâhilinde kolera başta olmak üzere birçok hastalık bölge insanın ölümüne sebep olmuştur. BA. HR. MKT. 75/47; BA. A.MKT. UM. 209/34; BA. A. MKT. NZD. 394/59; BA. A. MKT. MHM. 336/98, 338/41, 326/38, 337/26; BA. A. MKT. NZD. 90/30; BA. A. MKT. MHM. 358/2; BA. Y.PRK. BŞK. 16/45; BA. DH. MKT. 1837/105, 1971/28; 1972/10, 1982/44, 1969/24, 1999/22, 2006/64; BA. Y.PRK. ZB. 10/82; BA. İ.DH. 1283/100977; BA. Y. PRK. SH. 3/58; 3/61; BA. Y. PRK. ASK. 84/12; BA. İ.HUS. 5/1310/R-046; BA. Y.PRK. UM. 25/6; BA. İ.PT. 1/1310/S-12; BA. A. MKT. 1982/44.vb.

¹⁰⁸ "Bölgede görev yapan askerleri birlikleri de kıtlık hadiselerinden etkilenmişlerdir. Tayınatlarında sabahları soğan, akşam öğününde ise pirinç yerine bulgur tüketilmek zorunda kalmış ve askeri ambarlarda zahire stoku bitme noktasına gelmiştir." BA. İ.HUS. 20/1311-B.167.

¹⁰⁹ BA. DH. MKT. 2701/6.

¹¹⁰ BA. DH. KMS.48/38.

¹¹¹ BA. DH. MKT.2770/102.

¹¹² Ölümlerin artmasını önlemek ve ihtiyaç sahiplerine eşit şekilde tevzi edilmek üzere öncelikle 10 bin kuruşluk zahire yardımıyla bulunulmuştur. BA. DH. MKT.2738/6.

¹¹³ BA. DH. MKT. 202/69.

¹¹⁴ BA. Y.PRK. A. 9/21.belge.11.

¹¹⁵ BA. DH. MKT. 155/127.belge.6.

¹¹⁶ "Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", s.720.

daha yüksek bir fiyattan satabilmek için uygun zamanı beklmeleri gibi sebeplerden dolayı piyasadaki mevcut zahireye olan talep artmış ve fiyatlar yükselmiştir.

Denetimsiz ve bilinçsizce yapılan zahire ticaretinin yol açmış olduğu zahire kıtlığını artırıcı boyuttaki faaliyetler devlet tarafından uygulanan zahire ihracı gibi tedbirlerle önlenmeye çalışılmaktaydı.¹¹⁷ Devletin bütün önlemlerine rağmen bu şekilde ticaret yapanlar kıtlık bölgesinde halka çok yüksek fiyatlarda zahire satma yoluna gittikleri gibi kıtlık görülmeyen bölgelerde de zahire fiyatlarının artmasına sebep olmuşlardır.¹¹⁸

Kuraklık ortamının neden olduğu üretim rekoltesindeki düşüş, artış gösteren talep karşısında ihtiyaca cevap verememiştir. Devlet zahire kıtlığına meydan vermemek ve aşırı fiyat artışını önlemek için bir takım önlemler alınmıştır. Bu önlemler arasında, vilayet dâhilindeki muhtelif ambarlardan ve yurt içi veya dışından zahireyi piyasaya sürerek gıda maddelerinde meydana gelen aşırı fiyat artışını durdurmaya çalışmıştır.¹¹⁹ Şehir merkezlerinde ki kapan ve pazarlarda¹²⁰ yeterli miktarda zahire bulundurulmaya çalışılmıştır. Vilayetin dışına zahire sevk edilmesi yasaklanmış¹²¹ ve İran ve Rusya'dan tüccarlar vasıtasıyla ucuz zahire getirilerek piyasaya sürülmüştür. Bu tedbirlerin yanı sıra Bayezit'tan, Karahisar-i Şarkî Kazası'na kadar olan bölgelerde zahire ticareti vergi ve gümrükten muaf tutulmuştur.¹²² Halkın kendi geçimini sağlmasına yetecek miktardan fazla zahirenin depolanması yasaklanmıştır.¹²³

Yukarıda belirtilen tedbirler sayesinde devlet, zahire ve gıda fiyatlarını belirli düzeyde tutmaya çalışmış ve kıtlığın daha da derinleşmesine engel olmuştur. Kıtlık olaylarının neticeleri arasında sayabileceğimiz karaborsacılığın önlenmesi yolunda alınan tedbirler aynı zamanda kıtlığın önlenmesine de yönelik olmuştur.¹²⁴

Ancak alınan önlemlere rağmen bu dönemlerde aşırı fiyat artışı ve karaborsacılık hadiseleri görülmüştür. İşte bu şekilde zahire ticareti yapan kişiler kıtlık dönemlerinde ortaya çıkmışlar, yerel idareciler¹²⁵, eşkiya ve bazı devlet adamlarıyla da iş birliği yaparak büyük kazançlar elde etmişlerdir.¹²⁶ Devlet ise halkın bu kişiler hakkındaki şikâyetleri bütün samimiyetiyle algılamış bu gibi kişiler karşı mücadele etmiştir. Ancak tam anlamıyla bu işin üstesinden gelinemediği de anlaşılmaktadır.

1792 senesinde Erzurum'da kıtlıktan dolayı fiyatlarının artışı önlemek için şehirdeki miri ambarlardan rayiçle ahaliye zahire satışı yapılmıştır.¹²⁷ Bazen de kuraklık sahasında bulunan mahalli idareler, bazı durumlarda muhtekirlerin elinde stoklanmış vaziyette bulunan zahireye alış fiyatları ödenmek suretiyle el koyup ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.¹²⁸

1886 senesine ait Erzurum'a gelen bir emirde vilayet dâhilinde kıtlıktan dolayı zahirenin karaborsaya düşmemesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.¹²⁹ Mart 1892 senesinde İstanbul'dan

¹¹⁷ "Kuraklıktan dolayı Erzurum Vilayeti dâhilinden başka bölgelere zahire ihracı yasaklanmıştır. Bu sebepten dolayı vilayet ve komşu vilayetlerdeki askeri zümrenin bu konuda tahkikat yapması lüzumu görülmüştür." BA. DH. MKT. 1988/2 (1892).

¹¹⁸ Öztürk, Mustafa, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı, Antakya 1996, s.213-219.

¹¹⁹ BA. DH. MKT. 1219/77.belge.13.

¹²⁰ "1886 tarihinde bölgede zahire kıtlığı çekilmemesi için Erzurum, Erzincan ve Bayburt'ta ki zahire kapanlarında zahirenin bulundurulması istenmektedir." BA. DH. MKT. 1406/12, 2/1988, 2014/117, 2013/65, 2740/7812.

¹²¹ 1887 tarihli emirde Erzurum Vilayeti'nden harice zahire ihracına dair yasağın vilayette zuhur eden kuraklıktan dolayı alındığı bildirilmiştir. BA. DH. MKT. 1461/15, 96/1513, 1988/2.

¹²² "1908 senesinde Erzurum Vilayeti dâhilinde kuraklık ve kıtlık olduğundan Rusya'dan getirilecek olan zahire ve un'dan bu seneye mahsus olmak üzere Karahisar'a kadar gümrük ve resimlerden alınmayacağı İstanbul'dan gelen tezkerede bildirilmiştir." BA. DH. MKT. 1306/16, 2671/44. Gümrük vergisinin alınmamasına ait uygulamayı 1908 senesinde de görmekteyiz. "Tüccardan Balasanyan Efendi'nin Rusya ve İran'dan getireceği zahire kıtlık dönemi boyunca vergi alınmamıştır." BA. DH. MKT. 1306/16.

¹²³ BA. DH. MKT. 155/127.belge.3.

¹²⁴ "Bazı mültetim ve tüccarların kıtlık zamanını fırsat bilip, fahiş fiyatla zahire satarak ihtiyaç sahiplerini zorda bırakmışlardır. Bu gibi kişilerin tespit edilip cezalandırılmıştır." BA. DH. MKT. 1548/47.

¹²⁵ "1893 senesinde Kuruçay kaymakamı kıtlık nedeniyle gönderilen zahireyi ihtiyaç sahiplerine dağıtmayarak zenginler ve kendi adamları arasında dağıttığı, fakir halkın bunun bedelini tahsil etmeye çalıştığına" dair halkın dilekçesi üzerine kazada tahkikat yapılmıştır." BA. DH. MKT. 243/29.

¹²⁶ "Kemah Kazasına bağlı köylerde kıtlık ve pahalılık çok olduğundan insanlar kepek yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Kazada mahalli hükümete gelince memurların cümlesi eski müteber hürsüzlardan oluşmaktaydı. Yaptıkları işlerden dolayı hiçbir memur tutuklanmadı. Tahir Paşa'nın adamları kan emiyorlar, bunlar Tercan ve Ovacığın Kürt aşiretleriyle bir olup, Tahir Paşa'nın nezaret ve emriyle etraftaki köyleri tahrip ve talan ediyorlar. Tahir Paşa'nın istediği para, zahire verilemediğinde adı geçen Kürt aşiretleri o köyler üzerine gönderiliyordu. Bu sebepten yüzlerce kişinin yerini yurdunu terk ettiğine dair" Kemah Kazasına bağlı köylerin ileri gelenleri durumu dilekçeyle İstanbul'a bildirmişlerdi. BA. DH. MKT. 2770/102 (1909 senesi).

¹²⁷ BA. C.A.S. 33328/786.

¹²⁸ BA. DH. MKT. 2/1988, 2014/117.

¹²⁹ BA. Y.PRK. KOM. 5/40.

gelen diğerk bir emirde ise kuraklıktan dolayı vilayette zahire fiyatlarının aşırı artışını önlemek için gerekli bütün tedbirlerin alınması istenmektedir.¹³⁰ Ekim Erzurum'a gelen diğerk bir emirde kışımın yaklaştığını ve bu aylarda yollar kapanacağından dolayı ahaliye zahire sıkıntı çektilirilmemesi ve fiyatların yükselmemesi için her türlü önlemin alınması istenmektedir.¹³¹

Haziran 1893 senesinde Kemah ve Eğin Kazasına bağılı birçok köyün önde gelen kişileri müşterek İstanbul'a arzda bulunmuşlardır. Ahalinin istekleri arasında, arazilerinin ekip biçmeye çok müsait olmadığını ve kıtlıktan dolayı fiyatların aşırı şekilde yükselmesinden dolayı perişan bir vaziyette bulduklarından bahisle bir miktar yardım ve vergi affı talep etmişlerdir.¹³² 1893 senesinde Erzurum da ekmek fiyatlarının aşırı artmasına engel olunmaya çalışılmış ve ihtiyaç sahiplerine faizle kredi verilmiştir.¹³³ 1908 senesinde Kuruçay Kazası'nda kuraklıktan dolayı zahire sıkıntısı çekildiği ve tüccarların yüksek fiyatla zahire satışı yaptıkları hususunda bölge ahali, Erzurum valiliğine dilekçeyle müracaat etmiş ve bu şikâyet üzerine gerekli tedbirler alınmıştır.¹³⁴

1908 senesi kıtlığı esnasında Kemahlı bazı muhtekirler Refahiye Kazası ve köylerinde yüksek fiyatla zahire satmakta olduklarından ahali bu kişiler hakkında şikâyette bulunmuştur. Bunun üzerine tüccarlar hakkında Kemah'ta kurulan bir komisyon vasıtasıyla tahkikat yapılmıştır.¹³⁵

SONUÇ

İnsanoğlunun herhangi bir sebeple ihtiyacını duyduğu bir mal ve hizmetin temininde yaşanan güçlükler olarak nitelendirilebileceğimiz kıtlık olayları, tarihin her devrinde meydana gelmiş ve özellikle doğal sebeplerden kaynaklanan kıtlıklar, bundan sonra da olmaya devam edecektir. Bu tabiat olayları neticesinde görülen kıtlık hadiseleri ırk, cins ve tür ayrımı gözetmeden tabiattaki bütün canlıları etkilemiştir.

Kuraklık ve onun neticesi olan kıtlık karşısında mağdur olan halk yardıma muhtaçtır. Bu yardım geniş çaplı masraflar, yatırımlar ve teşkilatlanmayı zorunlu kılmıştır. Bu doğal afet karşısında devlet, geniş kadro ve imkânları ile halkın yanında yer almıştır. Osmanlı idaresi altında yaşayan vatandaşlar devletin yardımını bu dönemlerde görmüştür. Bu türden davranış devletin mağdurlarına karşı sorumlu ve hoş görülölü olduğunun bir ifadesidir. Yardımların ulaştırılması esnasında yaşanan bir takım olumsuzluklar, imkânsızlıklar ve bireysel hatalardan ibaret olup, devletin genel anlayışını etkilemez. Önemli olan devletin ayırım yapmadan bütün imkânları ile seferber olarak mağdurlara yardım elini uzatmasıdır.

Çiftçinin üretime devam etmesi Osmanlı Devleti için önem arz etmektedir. Doğal afetlerden etkilenen üretici, devletin yardımını hissetmekte gecikmedi. Genellikle zahire şeklinde yapılan yardımlar yemeklik ve gelecek yıl ekilmek için tohumluk şeklinde olmuştur. Bölgede ziraat faaliyetlerinin kesintiye uğramaması için gayret sarf edilmiştir. Hatta ekilebilecek tohumun ıslahı yoluna da gidilmiştir.

Kıtlık dönemlerindeki olumsuzluklardan toplumun bütün katmanları etkilenmiştir. Kıtlıktan mağdur olan insanlar, bu dönemlerde hayatta kalabilmek için farklı beslenme yöntemlerine yönelmişlerdir. Tanınmayan bitki ve bitki kökleri, değişik un ve ekmek türleri ve çeşitli yabancı türlerinin canlı ve ölmüş leşlerini yiyerek hayatta kalma mücadelesi vermişlerdir.

Bu dönemlerde sosyal ve ekonomik hayat derinden etkilenmiştir. Kıtlık bölgesinde yaşayan zengin olarak adlandırabileceğimiz grupların işlerinin aksaması ve kıtlığın fiyatları yükseltmesi nedeniyle, birçoğu sermayelerini yitirmekte ve gelir düzeyleri azalmakta hatta iflas etmekteydiler. Bu zümrelerin kıtlık dönemlerinde gelir kaybına uğraması bölge ekonomisini durgunlaştırmıştır.

Orta ve fakir durumdaki halk beslenebilmek ve yeniden tarım yapabilmek için Osmanlı ve Ziraat Bankası şubeleri aracılığıyla krediler almışlar veya karaborsacıların eline düşerek aşırı derecede borçlanmışlardır. Bunun yanı sıra halkın büyük kısmı yiyecek bulmak amacıyla ya göç etmiş veya yeterli

¹³⁰ BA. DH. MKT. 2013/65.

¹³¹ BA. DH. MKT. 2014/117.

¹³² BA. DH. MKT. 239/20.

¹³³ BA. DH. MKT.2008/43.

¹³⁴ "Kazada muhtekirler zahirenin kilesini üç kuruşa satmakta iken buna da kanaat etmeyerek kilenin fiyatını tutturduğuna sattıkları için ahalinin artık hayvanlarını satıp zahire almak zorunda kalındığı ve bu zulmün durdurulması" için Erzurum ve İstanbul'a şikâyet etmişlerdir. BA. DH. MKT. 2669/16.

¹³⁵ BA. DH. MKT.292/38.

gıda bulamadıkları için yaşamlarını yitirmişlerdir. Vilayet dâhilinde kıtlığın etkileri uzun süre devam etmiş ve bozulan sosyo-iktisadi hayatın normalleşmesi kolay olmamıştır.

Kuraklığın ardından gelen kış aylarında kıtlık kendisini iyice hissettirmektedir. Gönderilen zahirenin zamanında ihtiyaç bölgelerine ulaşmaması açlığın diğer bir sebebidir. Kuraklık esnasında bölgedeki bitki örtüsü etkilenmiştir. Muhtemelen bölgedeki yaban hayvanları başka bölgelere göç etmiş bu durumda kıtlığı derinleştirmiştir. Kıtlık dönemlerinde yiyecek bulabilmek ve hayatta kalabilmek için yöre insanı göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Göç esnasında kaç kişinin hangi bölgeye gittiğine dair detaylı istatistik cetvellerine ulaşılamamıştır. Ancak bu dönemdeki göç hadiseleri, vilayetin demografik yapısını etkileyecek düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemlerde halk arasında kötü beslenme, salgın hastalıklar ve hava şartları nedeniyle vilayet dâhilinde ve göç esnasında ölüm hadiseleri de görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul.

Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Evrakı: (A. MKT. NZD.) 90/30, 394/59.

Mektubî Mühime Kalemî: (A. MKT. MHM.) 336/98, 338/41, 326/38, 337/26, 358/2.

Mektubî Kalemî Evrakı: (A.MKT.) 4/140, 8/142, 24/147, 65/1663, 1680/25, 1618/15, 1535/38, 96/1513, 1982/44, 92/1495.

Mektubî Kalemî Umum Vilâyât: (A.MKT. UM.) 37/274, 209/34.

Cevdet Askerî:(C.AS.) 33328/786.

Cevdet Dâhiliye: (C.DH.)15380/308.

Cevdet İktisad: (C.İKTS.) 2103.

Cevdet Maliye:(C.ML.) 18999/466, 26884/657.

Dahiliye Nezaret Mektubî Kalemî: (DH. MKT.) 29/5, 292/38, 1443/51, 1219/77, 192/58, 2054/58, 205/51, 1306/16, 54/2700, 1428/55, 65/1663, 2005/98, 1513/96, 155/127, 196/23, 1525/16, 1436/100, 292/38, 2770/102, 2701/6, 2738/6, 202/69, 1406/12, 2014/117, 2013/65, 2740/7812, 1461/15, 1988/2, 1306/16, 2671/44, 1548/47, 243/29, 239/20, 2669/16, 2008/43, 1874/115, 1809/11, 1882/18, 1837/105, 1971/28, 1972/10, 1969/24, 1982/44, 1999/22, 1982/44, 2006/64.

Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî:(DVN. MHM.) 31/6.

Hatt-ı Hümâyûn:(HAT.) 34392-C/722.

Hariciye Nezaret Mektubî Kalemî: (HR. MKT.) 75/47.

İrade Dâhiliye:(İ.DH.) 3108/63, 1051/82512, 63/3108, 1283/100977.

İrade Hususi:(İ.HUS.) 20/1311/B-34, 21/1311/Ş-88, 22/1311/N-51, 20/1311/B-67, 5/1310/R-046.

Mesârifât Defterleri:(ML. MSF. d.) 18344.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları:(MV.) 22/80.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat:(Y. PRK. ASK.) 84/121, 92/58, 97/50, 94/50.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye: (Y. PRK. SH.) 3/58, 3/61.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı:(Y.MTV.)188/121.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller:(Y.PRK. AZI.) 8/87.

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Maruzatı:(Y.PRK. BŞK.) 16/45.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemilerlik: (Y.PRK. EŞA.) 49/103.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı:(Y.PRK. HR.) 18/62, 18/48.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı:(Y.PRK. UM.) 25/6.

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı:(Y.PRK. ZB.) 10/82.

2. Araştırma Eserler

Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı (Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566)*, Ankara 1998.

Bruce, McGowan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (editör. Halil İnalcık-Donald Quataert), c.2, 1600-1913, İstanbul 2004.

- Erlar, Yavuz Mehmet, *Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kıtık (1845 ve 1874 Yılları)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1997.
- ___, "Meşrutiyet İdaresi Altında, Erzurum Sel Baskını, 1910", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal Of International Social Research Volume 1/2 Winter 2008*, s. 114-140.
- ___, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, c.13, Ankara 2002, s.762-771.
- Güçer, Lülfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
- Kaya, Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri, Vilâyet-i Şarkîye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2007.
- Kershaw, Ian, "The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315-1322", *Past and Present*, no. 59 (May.1973), s.3-50.
- İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004.
- İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferinin İlaş, İkmal ve Lojistik Meselesi*, (Basılmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1997.
- ___, "Osmanlı Ordularının İlaş ve İkmal: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.151-159.
- Joseph, C.Miller, "The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa", *Journal of African History*, 23 (1982), s.17-61.
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.
- Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtıklar", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.718-730.
- ___, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler (Fırtınalar, Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar ve Yıldırım Düşmesi Olayları)", *Pax Otomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, edit. Kemal Çiçek, Ankara 2001, s.793-820.
- Nişancı, Ahmet, "Türkiye'de Kurak (Yâda Nemli) Alanların Dağılışı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sa.7, (1976), s.235-241.
- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s.213-219.
- Steven, L.Hoch, "Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912", *Population Studies*, 52 (1998), s.357-368.
- Şahin, Cemalettin, *Türkiye Afetler Coğrafyası*, Ankara 1991.
- Tümertekin, Erol, "Türkiye Kurak Bölgelerinde Buğday Yetiştirme Devresi ile Kurak Devre Arasındaki Zaman Münasebeti", *Türkiye Coğrafya Dergisi*, c.3.;13-14, s.107-124.
- Ülgener, F.Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s.45-48.
- Ünal, Akdemir, Nesibe Köse, Aliye Aras, H.Nüzhet Dalfes, "Anadolu'nun 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar", *Türkiye Kuvarterner Sempozyumu, TORQUA-V, İTÜ. Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü*, 2-5 Haziran 2005, s. 129-135.
- Veinstem, Gilles, "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdiği Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler (editör. Elizabeth Zacharadou)*, İstanbul 2001, s.297-305.